

Нечитайло І.М.

(Київський національний лінгвістичний університет)

Індоевропейський артикль і семантична реконструкція

Рецензія на монографію О.М.Скляренка, О.М.Скляренко

"Типологічна ономастика. Книга 3: Артиклі в сфері ономастики.

Ч. I: Теорія ономастичних артиклів. – Одеса: Астропринт, 2015. – 380 с.

За останні два десятиліття артиклі індоєвропейських мов студійовано з огляду на провідні лінгвістичні теорії: когнітивно-психологічну (К.А. Долгіна, З.Р. Камбаров), функціонально-комунікативну (Г.В. Лещикова, Т.Ю. Іванова, Т.А. Льовкіна, О.В. Спиридонова), прагматичну (Л.М. Фоменко, Ю.В. Чудинова, М.Ю. Добєєва), логіко-семантичну (Т.Ю. Іванова, Н.Л. Огуречникова, Є.В. Тимчук, А.Ю. Соколова, Т.О. Золотарьова) та граматичну (Н.І. Янковська, К.А. Долгіна). Одне зі значних західноєвропейських досліджень присвячено функціонально-семантичній детермінованості артикля (E. Leiss). Обмежену кількість праць зосереджено на зіставному аспекті артикля у мовах різного ступеня спорідненості (Л.М. Фоменко, Н.В. Бороннікова, М.В. Маштакова, І.Г. Багірокова, І.М. Кацитадзе, Ю.Л. Сидорова). На жаль, і досі не опановано зіставний аспект цього складного явища на базі мов різних сімей та граматичних типів, здійснюються лише початкові кроки вивчення дейктичних одиниць у діяхронічному аспекті (О.С. Єпімакова, О.В. Андрєєва, О.С. Плохотнюк та ін.). Ця обставина робить актуальним вивчення артиклів у загальнотипологічному й хронологічному планах. Ось чому увагу багатьох фахівців з порівняльно-історичного та типологічного мовознавства привернула книга "Теорія ономастичних артиклів" багатотомної монографії О.М. Скляренка та О.М. Скляренко "Типологічна ономастика" (Одеса : Астропринт, 2015. – 400 с.), в якій репрезентовано глибоке авторське розуміння сутності артиклевої системи, відображено індивідуальне бачення "шляху" артикля до загальномовного простору, у

широкому порівняльному діапазоні продемонстровано різновиди ономастичних артиклів та їхні модифікації у симбіозі зі сферою власних назв.

У перших розділах книги дослідники розгорнули загальнотеоретичну артиклезнавчу картину, де виклали основні поняття та попередні відомості про цю частину мови, а також ознайомили з основними проблемами і завданнями вивчення ономастичних артиклів. Визначні розділи свого типологічного пошуку автори присвятили закономірностям взаємодії пропріальної та артиклевої систем, тут їм вдалося переконливо продемонструвати суперечливий характер традиційних поглядів на артиклевживання, запропонувати власний шлях опанування взаємодії категорій *артикль* і *пропріал*.

Дослідницька логіка спонукає вчених звертатися до історично віддалених мовних процесів, "що є прихованими від поверхових поглядів, але лежать в основі численних випадків вживання артиклів у пропріальній сфері" [5, с. 72]. Ще на початку свого дослідження автори зазначають, що "всі особливості пропріального артиклевживання мають свої імпульси, свої стимули в глибинних структурах мови, які неясно відчуються людьми" [5, с. 73]. На підтвердження цього дослідники простежують розвиток артиклесистем ряду індоєвропейських мов від їхніх праоснов: для германських мов означені артиклі виводять від вказівних займенників праіндоєвроп. *te- / *to- (*tio), для романських – від латин. ille, неозначені – від числівника *один* (нім. ein, eine, франц. un, une та ін.), ускладненого начебто семою "даність". Для останнього постулюється також синкретизм значень числа та неозначеності [5, с. 18–19, 28–29].

Однак, за нашим переконанням, це є спрощеним тлумаченням такої складної частини мови, як артикль, а тому не може пояснити суперечливості її семантичних та функціональних перетворень. Глибинність граматичної та прагматичної поведінки сучасних індоєвропейських артиклів, особливо в плані індивідуалізації пропріальних імен, міститься в серйозних етимологічних джерелах, зокрема індоєвропейських мов.

Видається можливим пояснити уявну нелогічність трансформацій артиклів та їхньої узгоджувальної поведінки щодо власних імен у виокремлених сучасних мовах детальним висвітленням значень усієї парадигми артиклевих архетипів не лише на рівні прамов різних груп, а й передусім праїндоевропейського й більш ранніх етапів.

Етимологічно встановлено, що означені артиклі франц. *le, la*, іспан. *el, la, los* виводяться з праїндоевроп. **al-* "інший" – праформи, яка диференціювалася відповідно до прадавніх ареалів, наприклад: тохар. *A ālak, B allek, alye-k* "інший", давньоіндійськ. *āraṇa-* "іноземний, далекий", *arí – m.* "ворог", вірмен. *ayl* "інший", давньогрецьк. **aljo-*: *állo-*, кіпр. *ailo-* "тс.". У германському ареалі значення розподілено таким чином: прагерм. **al-ja-*, **al-jis-* *adj*, готськ. **alji-s (ja)* "інший", давньоісланд. *рун., норв. alja-markiR* "людина з іншої країни, незнайомиць"; *elliga(r)* *adv.* "ще, інакше"; *ella, ellar* *adv.* "тс.", норв. *elles(t)* *adv.*, давньошвед. *ällighär, ällighis* *adv.*, шведськ. *eljes(t)* "в іншому випадку"; *eller* "або", давньодатськ. *ällär, ällä, älläs* *adv.*, давньоангл. *elles* "ще, інакше"; *ellende* "іноземна держава"; *ellicor, elcor* "ще, інакше", англійськ. *else*, давньофрізьк. *ili-lend, ellend, elend* "іноземна держава", давньосаксон. *elilendi* *adj.*; *elilende* *sbs.*, давньогол. *ellende* "іноземна держава; вигнання", нідерланд. *ellende* "злидні, страждання, горе", давньофранк. *ele-lendi* "вигнання", середньоніжньонім. *elende* *adj., sbs.*, давньоверхньонім. *eli-lenti* "з-за кордону", з XI ст. "нужденні, нещасні, жалюгідні"; *elilenti* (IX ст.) "незнайомці; "вигнання", "інша країна; вигнання"; *elichōr* "в подальшому", середньоверхньонім. *ellende, md. en(e)lende* "інша країна, за кордоном; життя за кордоном., у вигнанні", *ellende* *adj.* "той, що в іншій країні, іноземний; заборонений", німецьк. *elend, Elend* "злидні, убожество".

Розгалуження вихідного значення серед італіків має вигляд: латин. *alius, -a, -ud* "інший, наступний", "один з двох, інший", *aliuta* "інакше, іншим чином"; оскськ. *allo* "інша", *altrud* "інший, другий". Розподіл семантичних елементів у кельтських мовах відбувся таким чином: пракельт.

*aļjo-, *alno- etc. > гальськ. alla "інший, другий"; давньоірл. aile, aile, n. aill "інший", al < al prp. "з того боку, понад межі", ol "ззовні"; ірл. al "по той бік, більше того", anall "з іншого боку, через", alle, allae, (jünger) alla "по той бік"; середньокімр. arall "інший", кімр. ail "другий" [12 I, с. 84].

Етимологічно спорідненими праслов. *al- (< *em-) є праформи – вказівні займенники *eI-, *oI- "той", що зводяться до євразійськ. *aIV "other side; перетинати", співвідносних з сино-кавказьк. *lāj "інший, той", алтайськ. *ááa, тут також уральськ. *äIV "інший бік". Варто порівняти розвиток їхнього значення у староіндійськ. rag āgi "в минулому році" з праслов. *olnī з найближчою етимологією давньоруськ. лони, церковнослов. лани "минулого року", болг. лані, сербськ. лани, лани, словен. lani, чеськ. loni, словацьк. lani, польськ. loni, верхньолуж., нижньолуж. loni, російськ. лони "в минулому році" (арханг., олонецьк.), лонісь "тс.", лонясь, лонісь (півд.), українськ. лони.

За переконанням А. Вальде, Й.Б. Гофмана, М. Фасмера, подальша етимологія праслов. *olnī "іншим разом", *olnei дозволяє вважати його спорідненим з давньолат. ollī "тоді, потім", ollus "той", дав. в. ollī; також ōlim "колись, одного разу", ulter, -tra "по той бік", ultimus "той, що лежить на тому боці, найбільш далекий", оск. úlleis м. "той", ulas ж. [11, с. 206; 6 II, с. 516].

Тут варто нагадати окреме відгалуження праіндоєвроп. *eI-, *oI- – італьські (пізньолатин. ollus "той, ollī "тоді", ollīs "там", ōlim "коли-небудь", латин. ille usw.; uls, ultis "за, по той бік", ulter "той, що лежить по той бік"; оскськ. ultiumam "остаточний", умбр. ulo, ulu "там") й кельтські (давньоірл. oll "найбільший", ind-oll "більше", ol-chene "крім того, інші", ol-foirbthe "давній", oldāu, oldaas "як я, як він", inill "захищений, надійний, впевнений") [12 I, с. 84].

Отже, праіндоєвроп. *al-, *eI-, *oI- розвинули свої значення відокремлення, віддалення, протиставлення в усіх ареалах індоєвропейських мов, причому в східному ареалі (індоарійські, слов'янські мови)

актуалізувався часовий аспект, в західному (германські, італійські мови) – просторовий.

Друга група означених артиклів, англ. the, німецьк. die, der, das, є континуантами вказівного займенника праіндоєвроп. *to-, t̄ā-, t̄jo- "цей, він", що у давніх відокремлених мовах дав такі семантичні модифікації: тохарськ. A tām "це", тохарськ. B ta-ka, tkā "тоді", ta-ne, tne "тут"; tu "це одне, це"; B te "тс.", давньоінд. tād "цей, той", tām, tām, tād, tar-hi "в той час, потім", давньоіран. tō "так" (*tod), авест. tat "цей", təm, tām, tat; t-m "потім", вірменськ. -d; da "це", doin "той же самий", the, ethe "це, якщо"; давньогрецьк. tóthen, tóthi, tōjo- etc.; tó, асс. tón, t̄ān, etc. (article). Відповідно у праслов. *тъ, *to, *tā "той", старослов., давньоруськ. ть, та, то (також редульоване тьтъ), русько-церковнослов. ть "так", болг. тѣй "так, це", сербськ. тај, тѣ, тѣ "той, цей", словен. tã, tã, tã "цей", чеськ. ten, ta, to (-n з *опъ) "цей", словацьк. ten, ta, to "цей", польськ. ten, ta, to "цей, ця, це", верхньолуж. tón, ta, to "цей", нижньолуж. ten, ta, to "тс.", російськ. та, то, тот же, укр. той, та, те, також тот, тотá, тотé, тотó.

Праслов. *тъ, *ta, *to є спорідненим також прабалт. *ta-, *tã, литовськ. tãs м., tã ж. "той", латиськ. tas, tã "той", давньоінд. tá-, tã- "цей", авест. ta- "цей", грецьк. tón, tήν (дор. tṓv), tó, латин. is-tum, is-tam, is-tud, тохар. A tām "це", албан. të "щоб", прабалтійськ. *ta-, *tã, давньолитовськ. teĩ – teĩ "як – так і", литовськ. таї "так" [12 I, с. 742, 11 I, с. 721].

Певних семантичних модифікацій зазнали рефлексі вказівного займенника прагерманськ. *θē-z, *θiō, *θa-ta: готськ. þata "цей", þana "цього", давньоісландськ., норвезьк. øat, давньоанглійськ. øät, англійськ. the, that, давньосакс. thē, thie m., thiu f., that n., середньоголандськ. die, de m., f., dat, datte n., голандськ. de m. n. f., середньоніжньонім. dē, di(e) m., dū, dē, di(e) f., dat n., давньоверхньонім. ther m., thiu f., thaz n., середньоверхньонім. der m., diu f., daz n., німецьк. der, die, das.

Вказівна праформа трансформувалася в італьських мовах: латин. *istum*, *-tam*, *-tud*; *tam* "так, настільки", *tum*, *tunc* "тоді, потім", *topper* "швидко", умбрськ. *es-tu* "це"; в кельтських: давньоірландськ. *ua-d* "від нього", *ua-dí* "від неї", *ua-dib* "від тих" [12 I, с. 742, 97].

Аналіз континуантів індоєвропейських праформ з енантіосемічним злиттям "той" – "цей" продемонстрував збереження елемента наближення в тохарських, іранських, балтійських, готській та умбрській мовах, а відчуження, віддалення – у решті індоєвропейських мов.

Набагато складніше розвивалася семантична структура праформи неозначених артиклів англійськ. *a*, німецьк. *ein*, *eine*, французьк. *un*, *une*, іспанськ. *un*, *una*, португальськ. *um*, *uma*. Зазвичай вони виводяться від форми праіндоєвроп. **oīn-*, **(w)eīn-* "один", що трансформувалася в давньогрецьк. *óinā*, латинськ. *ūnus*, *-a*, *-um*, пракельт., давньоірландськ. *ōin*, прабалтійськ. **weīn-a-* (2), **aīn-a-* "один", прагерманськ. **aīna-*, готськ. *aīns*, давньонорв. *einn*, давньоангл. *ān*, англійськ. *one*, давньосаксон. *ēn*, середньонім. *een*, норвезьк. *een*, середньонижньонім. *ēn*, давньоверхньонім. *eīn*, середньовірменськ. *eīn*, німецьк. *ein* "один" [8, с. 1239].

Праслов. **jed-īnъ*, *-ъn-* "один" мотивувало україн., російськ. *одін*, *одна*, білор. *одзін*, давньоруськ. *одинъ*, *одина*, старослов. *јединъ*, *једина*, *једино*, також *једьнъ*, *једьна*, *једьного*, болг. *едін*, *една́*, *едно́*, сербськ. *један*, *једна*, словен. *édən*, *éna*, *éno*, чеськ., словацьк. *jeden*, *jedna*, *jedno*, польськ. *jeden*, *jedna*, *jedyny*, верхньолуж. *jedyn*, *jena*, нижньолуж. *jaden*, *jana*. На думку М. Фасмера, тут складено праслов. **ed-* (від основи займенникового праіндоєвроп. **e-*; пор.: *едва́*, латин. *esse* (*en* + *se*) "он, це", *esquis* "хто-небудь", умбр. *eřek*, *erše* "тс.") та праслов. **īnъ* (< праіндоєвроп. **oīn-* **eīn-*), пов'язаного чергуванням з вірмен. *-in* "той же самий" [11 I, с. 390; 6 III, с. 122]. У поєднанні з вказівними частками виключно нумеральне значення праслов. **īnъ* нам видається сумнівним.

Семантику праслов. **īnъ* допомагає прояснити ряд відповідників: україн. *інчий*, *інший*, *іно*, старослов. *инъ*, болг. *ин*, *іна*, *іно*, сербськ. *иџ*, чеськ.

jinú, давньопольськ. inu, inpu, верхньолуж. стар. jinu, нижньолуж. стар. hynu; литовськ. inas дійсний, правильний", а також складені похідні: *іноходь ж., инохóдец,* давньоруськ. *иноходьць,* старослов. *иниш* мн., *вьинж* "постійно", українськ. *іноді* та *ін.* [6 II, с.134–135].

Значення поведінка слов'янських, вірменських, балтійських та інших континуантів праїндоевроп. *oin- / *ein-, *(w)ein- спонукає до ускладненого тлумачення найдавнішої праформи. На думку українських етимологів, розвиток значень праслов. *inъ "один" – "інший" опосередковано значенням "якийсь, певний" [1 II, с. 304, 306–307], і це не є випадковим.

Гадаємо, що розгалуження семантики праїндоевроп. *oin- / *ein- свідчить про синкретизм її вихідних значень (числового, вказівного, неозначеного), і це відобразилося на змісті коренів, які в подальшому мотивували утворення артиклів. Можна стверджувати, що семантична природа індоєвропейських артиклів базується на вказівних праосновах з ускладненою семантикою. Це узгоджується з думкою Е. Кассіра, що артикль виводиться від вказівних слів, тобто належить до первинних "елементарних думок" формування мови, коли опанування реальності здійснювалося з опозиції Я – ТИ і, далі, ВІН, адже вихідний пункт, звідки мова починає освоєння дійсності, визначення предметів, – точне розрізнення просторових позицій і відстаней [4, с. 136]. "Всюди, де мова прийшла до вживання визначеного артикля, видно, що мета артикля полягає у певному опрацюванні уявлення про субстанцію, у той час як його походження безсумнівно належить до царини просторових уявлень" [4, с. 137].

Враховуючи, що усвідомлення простору є необхідною умовою розуміння навколишнього світу, можна відволіктися від традиційних логіко-семантичних тлумачень артикля як індикатора означеності-неозначеності. Як видно з генези індоєвропейських артиклів, їхня функція розвинулася поступово з просторового визначення. Враховуючи гіпотезу про просторове походження також і відмінкових форм, можна припустити, що в ряді індоєвропейських мов артиклесистеми, ймовірно, стали однією з причин

падіння відмінкових парадигм саме через надлишок локативно-вказівних конотацій.

На такі роздуми наштовхує книга про типологію артиклів у сфері ономастики.

Вихід у світ монографії подружжя Скляренків – це, без сумніву, серйозний успіх українських фахівців з ономастики, які вивчають загальнотеоретичні та порівняльно-історичні проблеми номінації. Здійснений одеськими ономастами аналіз означених і неозначених референцій власних назв, розглянутих у зіставному аспекті, відкриває глибоку перспективу для порівняльно-історичного і типологічного мовознавства. На власному досвіді ми переконалися, що використання пошукових засобів цього дослідження надає можливість заглибитися у таємниці функціонування артиклесполучень у просторі й часі. Рецензована праця продемонструвала неспростовні факти для з'ясування закономірностей індоєвропейського артиклевживання та представила артиклі як організовану дейктичну сукупність, зміст якої окреслюється в синхронному й діахронічному аспектах.

Список літератури

1. Етимологічний словник української мови / Головн. ред. О. С. Мельничук. В 7 т. – К. : Наук. думка, 1982–2012.
3. Иллич-Свитыч В. М. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский, картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь / В. М. Иллич-Свитыч. – М. : Наука, 1971–84. – Т. 1. – С. 274–275.
4. Кассирер Э. Философия символических форм. Том 1. Язык / Э. Кассирер. – М.; СПб. : Университетская книга, 2002. – 272 с.
5. Скляренко А. М., Скляренко О. Н. Типологическая ономастика: В 5 книгах. – Кн. 3 : Артикли в сфере ономастики : В 2 частях. – Ч. I. Теория ономастических артиклей / А. М. Скляренко. О. Н. Скляренко. – Одесса : Астропринт, 2015. – 380 с.

6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х тт. / Под ред. Б. А. Ларина, пер. с нем. О. Н. Трубачёва / М.Фасмер. – 4-е изд., стереотип. – М.: АСТ, 2009. – Т. I – 592 с.; Т. II – 672 с.; Т. III – 832.; Т. IV. – 864 с.

7. Adams D. Q. Tocharian historical phonology and morphology / D. Q. Adams. – New Haven, Conn: American Oriental Society: 1988. – P. 28–29.

8. Fraenkel E. E. S. Litauisches etymologisches Wörterbuch / E. E. S. Fraenkel. – Bd. 1–2, Carl Winter, Heidelberg, Göttingen, 1962–1965. – 1560 s.

9. Köbler G. Indogermanisches Wörterbuch, (5. Auflage) / G. Köbler, 2014.

10. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch / J. Pokorny. – Bd. 1–2. – Bern; München, 1959–1965. 2 Aufl. – Bern; Stuttgart, 1989.

11. Walde A. Lateinisches etymologisches Wörterbuch / A. Walde. – Bd. 1–3. 4 Aufl. – Winter: Heidelberg, 1965.

12. Walde A. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen / A. Walde. Herausgegeben und bearbeitet von J. Pokorny. – B. I–II. – Leipzig. 1927–1932.